

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Capdeville, Sophie Alix

Title: Saamenkielisen kirjakulttuurin synty Suomessa

Year: 2014

Version: Published version

Copyright: © Siirtolaisuusinstituutti, 2014

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Capdeville, S. A. (2014). Saamenkielisen kirjakulttuurin synty Suomessa. In P. Keskitalo, V.-P. Lehtola, & M. Paksuniemi (Eds.), Saamelaisten kansanopetuksen ja koulunkäynnin historia Suomessa (pp. 87-103). Siirtolaisuusinstituutti. Siirtolaisuusinstituutin julkaisuja, A50.

Saamenkielisen kirjakulttuurin synty Suomessa

Saamenkielistä kirjahistoriaa käsittelevän artikkelini tarkoituksena on valottaa Suomen saamelaisten painotuotteiden julkaisemisen kehitysvaiheita.¹ Samoin kuin saamelaisten opetus alkoi kirkon parissa, on myös ensimmäiset saamenkieliset kirjat julkaistu kirkon toiminnan tuloksena. Artikkelissa käsitellään saamenkielisiä painotuotteita ja käsikirjoituksia tietyn yhteiskunnan ja kulttuurin viitekehyksessä kirjahistorian näkökulmasta.² Artikkelissa käsittelen Suomen painotuotannon saamennoksia ja saamenkielistä kirjallisuutta vuosilta 1824–1920.³ Kyseinen aineisto perustuu Fellmanin suvun Lapponica-kokoelmasta laatimaani luetteloon.⁴ Tarkastellun aikakauden alussa painettiin Suomen suuriruhtinaskunnan ensimmäiset saamenkieliset kirjat ja sen lopussa julkaistiin ensimmäisen kerran Suomen saamelaisen kirjoittamat saamenkieliset tekstit. Myös saamelaisten poliittisessa elämässä tapahtui tärkeitä käännteitä 1900-luvun alkupuolella.

Suomen kielen ja suomenkielisen kirjakulttuurin suuren kehityksen aika-kausi sijoittuu 1800-lukuun, jolloin suomen kielelle pyrittiin saamaan virallisen kielen asema ruotsin kielen rinnalle Suomen suuriruhtinaskunnassa. Lapin kirkollisasioiden hoito siirtyi vuonna 1851 Turusta Kuopioon, joka oli Pohjois-Suo-

¹ Aiempi versio tästä artikkelista Capdeville 2009.

² Ks. Chartier 1996.

³ Tässä artikkelissa käytän aineistossa lyhennettyjä nimekkeitä, joiden tarkemmat kuvaukset löytyvät lähdeluettelosta.

⁴ Ks. Capdeville 2001a, 2001b.

men hiippakunnan keskus. Kyseinen hiippakunta tuki vähemmistökielten käyttöä ja myös saamenkielisten kirjojen kääntämistyötä ja julkaisemista.

Saamenkielinen kirjakulttuuri on jälkikolonialismin tuote, joka syntyi ja kehittyi tietyssä dikotomiassa: maan enemmistö määräsi sen elinmahdollisuudet ja -rajoitukset. Julkaisuehdotuksista päätettiin kaukaisessa keskuksessa ottamatta huomioon reuna-alueiden todellisia tarpeita. Suomensaamelainen kirjailija Pedar Jalvi, jonka ensimmäinen saamenkielinen teksti ilmestyi vuonna 1915, sai seuraajia vasta 1970-luvulla.

Itsenäisen Suomen tasavallan perustuslaki tunnusti kaksi virallista kieltä, suomen ja ruotsin kielet. Suomen suuriruhtinaskunnan vähemmistöjen kielet ja kirjahistoria ovat mielenkiintoinen tutkimuskohde: vaikka autonomisen hallinnon myötä syntyi suomalais-kansallinen identiteetti, vähemmistöjen asema huononi.

Saamen kielen käytön vastustus

Saamen kielen käyttö ei saanut kaikkien virkamiesten hyväksymistä. Kappalainen Anders Abram Favorin vastusti saamen kielen käyttöä Inarissa virkakautensa aikana vuosina 1861–1864. Hänestä ei kannattanut painaa inarinsaamenkielisiä kirjoja vain muutamalle sadalle henkilölle pelkästään siksi, etteivät he ymmärtäneet Utsjoen saamea. Kappalaisen mukaan heidän suomen kielen taitonsa oli hyvä. Tuomo Itkosen mukaan Favorin oli väittänyt saamen kielen olevan kuolemaisillaan. Hän edusti sitä Pohjanmaalla yleisesti vallinnutta mielipidettä, että saamen kielestä ja saamelaisesta elämäntavasta ei ollut hyötyä.⁵ Favorinin kanta lienee osaltaan vaikuttanut siihen, että saamenkielisiä kirjoja ei julkaistu Suomen Lapissa vuosina 1863–1901. Samaan aikaan jatkui kuitenkin saamenkielisten kirjojen julkaiseminen Ruotsissa ja Norjassa. Esimerkiksi Raamatun saamenno julkaistiin Norjassa vuonna 1895 (*Bibal*). Ritva Kyllin⁶ mukaan tilanteeseen lienee vaikuttanut myös professori Elias Lönnrotin eläkkeelle lähtö, jonka jälkeen tämä ei olisi enää jaksanut jatkaa saamen kielen puolustamista. Kirkkoherrojen Andelinin ja Borgin seuraajista harvat osoittivat kiinnostusta saamen kieltä kohtaan. Mainittakoon kuitenkin Jonathan Gummerus, joka osasi puhua saamea ja puolusti saamen kielen opetusta Utsjoen pitäjässä.

Saamen kielen kirjahistorian perusta ja synty

Luterilaisten periaatteiden mukaan kansan tuli pystyä lukemaan Raamattua itse. Ensimmäinen painettu suomenkielinen kirja olikin aapinen, vuonna 1543

⁵ Itkonen 1952, 159–160; Kähkönen 1982, 322–323.

⁶ Kylli 2005, 228.

Tukholmassa julkaistu Mikael Agricolan kirjoittama *Abckiria*. Tämä kirja sisältää alkuopetuksen keskeiset ainekset: aakkoset, lukusanat, katekismuksen pääkappaleet, joita papiston piti opettaa seurakuntalaisille heidän omalla kielellään.⁷ Ensimmäinen saamenkielinen kirja, messukirja, ilmestyi Ruotsissa vuonna 1619 ja sen nimi oli ”*En lijten Sångebook huruledes Messan skal hållas, låsas eller sjungas på Lappesk*”. Sen laatija oli pappi Nicolaus Andreae, syntynyt Piitimessä ja kuollut vuonna 1628. Suomessa on tiettävästi yksi kappale tätä kirjaa erään yksityishenkilön hallussa. Toinen saamenkielinen kirja oli katekismus, joka ilmestyi vuonna 1633 ja tekijänä on voinut olla sama kuin ensimmäisen kirjan tekijä eli se on ilmestynyt hänen kuolemansa jälkeen. Ensimmäinen saamenkielinen aapinen ilmestyi Ruotsissa vuonna 1638, mutta sen tekijä on tuntematon. Näiden ensimmäisten saamenkielisten kielestä voidaan sanoa, että kieliasut olivat niin virheellisiä, että kirjat olivat lähes mahdottomia lukea, vaikkakin muuten henkilö olisi ymmärtänyt saamea. Norjassa ensimmäinen saamenkielinen aapinen ilmestyi vuonna 1767 tai 1768, Suomessa 1858 ja Venäjällä 1895.

Katekismus, joka esitti lyhyesti kristinuskon keskeisen sisällön, oli tärkeimpiä uskonopetuksen välineitä. Martti Lutherin kirjoittama *Vähä Katekismus* (1529) oli kansanopetukseen tarkoitettu kirja, josta ilmestyi useampia käännöksiä. Piispa Ericus Erici Sorolainen julkaisi käännöksensä *Vähästä Katekismuksesta* vuonna 1629 toteuttaen uskonpuhdistuksen tavoitetta levittää lukutaitoa tavallisen kansan keskuuteen.⁸ Johannes Gezelius vanhemman vuonna 1666 ilmestynyt *Yxi paras lasten tawara* oli pitkään käytössä Suomessa, myös hiippakunnan pohjoisimmilla alueilla.⁹ Teos etenee kirkon alkuopetuksen helpommista aineksista vaikeampiin: aakkoset, lyhyesti ja yksinkertaisesti esitetyt katekismuksen pääkappaleet, ruoka-, aamu- ja iltarukoukset. Kaikkien seurakuntalaisten tuli hallita katekismuksen mainitut osat. Lutheruksen katekismus selityksineen oli tarkoitettu avioliittoon ja ehtoolliselle pyrkiville seurakuntalaisille. *Raamatun* kohtien kokoelma oli lisätty vain sisälukua varten, ei ulkoa opeteltavaksi. Kirja korvattiin vasta vuonna 1689 Olaus Swebiliuksen katekismuksella *Enfaldig förklaring öfwer Lvtheri lilla catechismum*. Se ilmestyi vuonna 1746 suomeksi nimellä *Yxikertainen ulostoimitus: Lutheruxen Wähän catechismuxen ylitze, kysymysten ja wastausten cautta edes pandu Olaus Swebiliuxelda*.¹⁰

Keskiajan lopulla painetut *Manuale*-kirjat olivat papeille tarkoitettuja käsikirjoja, joihin sisältyivät tavanmukaiset kirkolliset toimitukset. Oktaavokokoinen *Manuale* oli helposti kuljetettava. Pohjoismaissa julkaistiin uskonpuhdistuksen jälkeen *Manuale*-nimisiä kirjoja, vaikka kirjan sisältö muuttui: siihen lisättiin epistola- ja evankeliumikirja sekä ehtoollismessu. Vuonna 1648 ilmestyi

⁷ Laine 1997, 80–81.

⁸ Laine 1997, 81–86.

⁹ Kähkönen 1982, 68, 74–75, 184.

¹⁰ Laine 1997, 95.

Manuale Lapponicum. Ruotsinkielisen version ensimmäinen laitos *Manuale Sueticum* oli ilmestynyt vuonna 1632 ja suomenkielinen versio *Manuale Finnonicum* vuonna 1646.¹¹

Kielteisistä asenteista huolimatta Suomen Lapissakin heräsi hitaasti kiinnostus kehittää saamelaisten äidinkielen käyttöä. Suoritettuaan pastoraalitutkintonsa pastori Jacob Fellman sai nimityksen kirkkoherraksi Utsjoki-Inariin, jossa hän toimi vuosina 1819–1832. Saavuttuaan Utsjoelle hän ymmärsi nopeasti, miten hyödyllistä olisi toimia asukkaiden äidinkielellä, ja ryhtyi saamentamaan aapista. Hänen esimiehensä, Kemin Lapin lääninrovasti Matthias Castrén, vastusti kovasti kirkkoherran hanketta. Fellman yritti turhaan saada painoluvan laatimalleen aapiselle. Pitkään uskottiin Fellmanin käsikirjoituksen hävinneen, mutta Matthias Castrén sijoitti sen omaan arkistoonsa, josta se on päätynyt Oulun maakunta-arkistoon.¹²

Senaatti huomautti kuitenkin käskykirjeessään vuonna 1824, että saamelaiset hallitsivat huonosti suomen kieltä. Oli siis tarpeen painaa saamenkielisiä kristinuskon oppikirjoja Lapin kirkollisrahaston kustannuksella niin, että asukkaat oppisivat peruskäsitteet omalla kielellään.¹³ Julkaisemisprosessi oli kuitenkin hidas. Kirjojen puutteessa muutamat papit hankkivat Norjasta ruijansaamenkielisiä kirjoja. Vuoden 1842 Lapin-matkansa aikana Elias Lönnrot otti päiväkirjassaan vahvasti kantaa saamen kielen puolesta. Päiväkirjan ote on kirjoitettu Karasjoella 13 p:nä tammikuuta 1842.¹⁴ Lönnrot tapasi Inarin kappalaisen J. W. Durchmanin, joka toimi silloin Utsjoen kirkkoherran sijaisena. Tämän vierailun jälkeen Durchman kirjoitti anomuksen Turun tuomiokapitulille N. V. Stockflethin kirjojen hankkimista varten. Anomus hyväksyttiin 21.9.1842. Myönteistä suhtautumista saamen kieleen osoittaa myös senaatin päätös vuodelta 1848, sillä se asettaa etusijalle saamenkielentaitoiset papit kirkkoherran ja kappalaisen virkoihin valittaessa.¹⁵

Vuonna 1850 jaettiin Turun hiippakunta Turun ja Kuopion hiippakuntiin. Tämän jaon yhtenä syynä oli Lapin asioiden hoito. Lapin katsottiin olevan liian kaukana tuomiokapitulista, niinpä piispanistuin sijoitettiin Kuopioon. Lääninrovasti Karl Heickell kiinnitti huomiota uskonnollisten kirjojen puutteeseen vuonna 1851 suorittamassaan rovastintarkastuksessa. Hän pyysi selvittämään sekä suomen- että saamenkielisten kirjojen tarpeen. Keisarin määräyskirjeellä 6.10.1852 Lapin kirkollisrahasto siirrettiin Kuopioon. Rahaston piti huolehtia sekä pappien palkanmaksusta että saamenkielisten kirjojen kustantamisesta.¹⁶

¹¹ Capdeville 2001a.

¹² Capdeville 2001b.

¹³ Kähkönen 1984, 269.

¹⁴ Lönnrot 1981.

¹⁵ Senaatin ehdotus 16.12.1848; Keisarillinen käskykirje 6.6.1849; Fellman, J. 1906:II, 579–580; Kähkönen 1982, 278.

¹⁶ Kähkönen 1982, 283–284, 1984, 27.

Uskonnollisten saamenoksien kannalta merkittävä henkilö oli kirkkoherra Anders Andelin, joka toimi Utsjoki-Inarin seurakunnassa vuosina 1853–1859. Inarin kappalainen (myöhemmin Utsjoen kirkkoherra 1860–1867) Edvard Wilhelm Borg käänsi ensimmäisen painetun inarinsaamenkielisen aapisen vuonna 1859. Samana vuonna ilmestyi Andelinin aapinen Utsjoen saameksi. Edellisen lisäksi Andelin saamensi Olaus Svebiliuksen *Katekismuksen*. Kirja, *Lutherus ucca Katekismusa*, ilmestyi puolestaan Oulussa vuonna 1860. Lauri Itkonen julkaisi vuonna 1902 ensimmäisen inarinsaamenkielisen katekismuksen, *Suoma Evangeliumlaš–Lutherallii Kirho Katkismus*. Katekismukseen liitetyn raamatunhistorian käänsi ensimmäisen kerran Andelin vuonna 1860. Omaan laitokseensa Andelin asetti rinnakkain kaksi saksalaisen Johan Hübnerin alkuteoksen käännöstä: Gustaf Adolf Saxbäckin laatiman suomennoksen ja oman saamenoksensa. A. Hakkarainen puolestaan julkaisi 1900-luvun alussa F. W. Sundwallin raamatunhistorian saamenoksen nimellä *Bibalhistoria*. Lauri Itkonen käänsi saman tekstin inarinsaameksi nimellä *Ráámmat Historja*. Saameksi julkaistiin 1800-luvun puolessavälissä myös pienpainatteita, kuten Andelinin kääntämät Raittiusseuran julkaisut *Rambbe Laura* ja Elias Lönnrotin *Kolm päive Sairio siittast*. Kumpaakin painettiin 500 kappaletta, jotka oli tarkoitus jakaa ilmaiseksi.¹⁷

Suomalais-ugrilaisten kansojen kulttuurien ja kielten tutkimus kukoisti 1800-luvun lopussa ja Suomalais-Ugrilainen Seura perustettiin 1883. Kielenäytteitä ja kansantaruja kerättiin ahkerasti. Jo Jacob Fellman ja Lars Levi Laestadius olivat keränneet joikuja ja saamelaista mytologiaa. Otto Donner julkaisi Anders Fjellnerin välittämät joit *Peiven Parneh* ja *Peivenparen Suongoh Jet-tanasi ilmin* artikkelissaan *Lappalaisia Lauluja*. Emil Nestor Setälä puolestaan julkaisi artikkelin *Lappische lieder aus dem XVII:ten Jahrhundert*. Vuonna 1922 Karl Bernhard Wiklund julkaisi artikkelin *En kemilapsk text från år 1716*, joka oli näköispainos Olaus Sirmanin alunperin saamentamasta J. Gezeliuksen kirjasta *Lasten paras tavara*. Sirmanin käännös ei koskaan saanut painolupaa tuomiokapitulilta. Samoihin aikoihin ilmestyivät ensimmäiset saamelaiden kirjoittamat julkaisut Ruotsissa, Norjassa ja Suomessa: Matti Aikion *Kong Akag og Naboths vingaard* (1904) ja Johan Turin teos *Muitalus sámid birra* (1910) sekä suomensaamelaisen Pedar Jalvin teos *Muottačalmit* (nyk. *Muottačalmmit*). Norjassa julkaistut lehdet olivat tärkeä kanava saamelaiskirjailijoille. *Muitalægje* (1873–1875) oli ensimmäinen saamenkielinen lehti. *Nuorttanaste* (1898–) on perinteinen hengellinen aikakauslehti, joka ilmestyy edelleen. Norjansaamelainen kirjailija ja poliitikko Anders Larsen toimitti puolestaan *Sagai Muitalægje* -lehteä (1904–1911).

¹⁷ Kähkönen 1984, 75.

Saamenkielisten teosten tekijöiden ja kääntäjien työ sekä saamelaisten osuus julkaisuprosessissa – papit ja pappiskatekeetat

Etelä-Suomesta tulleet papit eivät yleensä ymmärtäneet saamelaisten elämäntapaa, eivätkä oppineet saamea. Sen sijaan Pohjois-Suomessa kasvaneet pappissukujen jälkeläiset osasivat jonkin verran saamen kieltä ja suhtautuivat ymmärtäväisemmin saamelaisten kulttuuriin.¹⁸

J. Fellman oli jo 1800-luvun alussa esittänyt ajatuksen, ettei ”*Lapin kieli itsessään ole millään tavalla halpa-arvoisempi kuin suomen tai ruotsin kieli. Tulee vain kehittää sitä ja varsinkin sen kirjoitustapaa, jotta se voisi täyttää opetuskielille asetettavat vaatimukset*”. Saavuttuaan Utsjoelle hän paransi saamentaitoaan ja käänsi seurakunnan pohjoisalueen saamelaisille tarpeelliseksi katsomaansa kirjallisuutta.¹⁹ Pyrkimys opettaa suomen kieltä saamenkielisten tekstien avulla oli tyyppilistä 1800-luvun alun ja keskivaiheen kaksikielisissä teoksissa, kuten esimerkiksi *Vähän katekismuksen* ja *Raamatun* historian kaksikielisissä julkaisuissa, joiden saamenkieliset osuudet ovat Andelinin kääntämiä. Samaa periaatetta noudattaa E. W. Borgin aapinen *Anar sami kiela aapis kirje*. Nimekkeestä käy ilmi, että teos on inarinsaamea. Tekijä johdattelee lukijan uskonkappaleisiin tälle läheisiä ilmiöitä hyväkseen käyttäen. Andelinin aapinen on kirjoitettu pohjoissaamen murteella.²⁰ Andelin julkaisi yhdeksän kirjaa (1 888 sivua) vajassa viidessä vuodessa²¹, E. W. Borg vain yhden. Andelinin teoksista kaksi Raittiusseuran julkaisua painettiin Helsingissä, ja kustantajaksi ilmoitetaan Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Hänen tuotantaan arvioitaessa tulee ottaa huomioon, että hän sai palkkion tekemistään käännöksistä ja että kustannukset maksoi hiippakunnan Lapin kirkollisrahasto.

Kolme kirjaa on painettu Kuopiossa samaan aikaan, kun Utsjoen katekeetta A. Laiti oleskeli siellä täydentääkseen opettajan pätevyyttään vuonna 1861. Hän käänsi Boreniuksen aritmetiikan oppikirjan *Logu-Luoittim Oappa-Kirji*. Vuonna 1849 ilmestyi kappalaisen Emanuel Matthiasson Kolströmin enontekiönsaameksi kääntämä *Wuoringalahts Psalmack ja Cattamus rokkous*. Kolström oli syntynyt Pohjanmaalla ja toimi ensin Muonionniskassa ja sitten Enontekiöllä vuodesta 1834. Samoin kuin Fellman, Kolströmkkin kuului Pohjois-Suomessa toimineeseen pappissukuun. Enontekiön alueen saameksi ei ilmestynyt muita tekstejä vuosina 1820–1920. Fellmanin kirjat painettiin aluksi Turussa, sitten Helsingissä. Lapin kirkollisjohdon siirryttyä Kuopion hiippakuntaan julkaisujen määrä kasvoi huomattavasti. Kirjoista, jotka kustansi Kuopion Lapin kirkollis-

¹⁸ Widén 1965, 24, 276; Kähkönen 1982, 135.

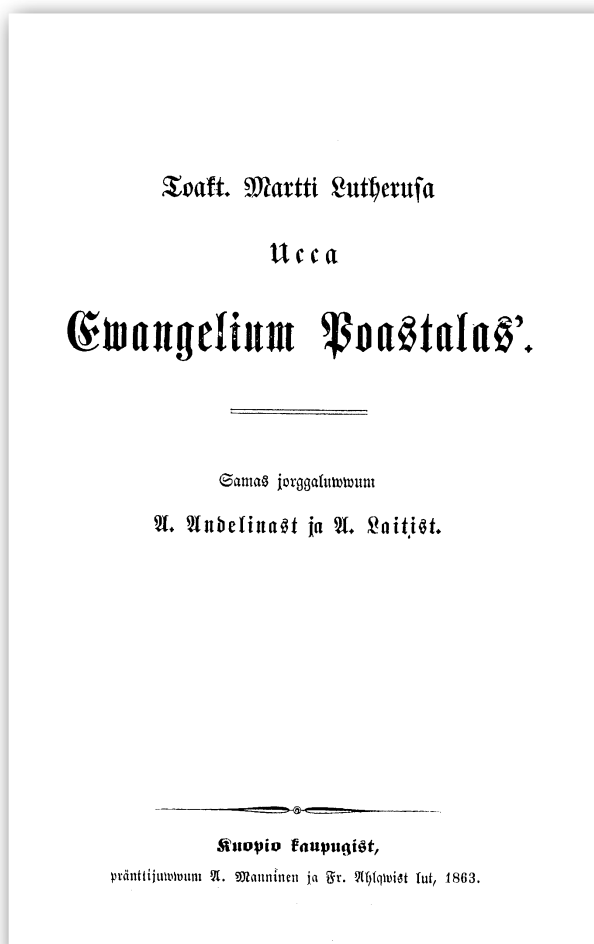
¹⁹ Kähkönen 1982, 264.

²⁰ Kähkönen 1989, 51.

²¹ Itkonen 1952, 153; Kähkönen 1984, 75–76.

rahasto, vain yksi oli inarinsaameksi. Tästä johtuneen Kuopion tuomiokapitulin vuonna 1860 tekemä ehdotus perustaa Suomen saamen kirjakieli Utsjoen saamen murteelle.²² Monet muut kirjat on painettu Oulussa C. W. Barckin kirjapainossa, joka oli kaupungissa ensimmäinen laatuaan. 1900-luvun alkupuolella L. Itkosen ja A. Hakkaraisen saamentamat kirjat julkaistiin Helsingissä tai Oulussa.

Voidaan todeta, ettei vuodesta 1864 vuoteen 1900 julkaistu saamenkielisiä kirjoja Suomessa. Saamentaitoisia pappeja ja koulutettuja katekeettoja oli liian vähän, eikä saamen kielen käyttö saanut jakamatonta hyväksyntää. Venäläistämishuoli lienee myös vienyt huomiota vähemmistökielten asemalta. Asiaa hoitivat pääosin virkamiehet; vain harvat saamelaiset osallistuivat kirjakulttuurin kehittämiseen.

Kuva 1. Anders Andelinin ja Aslak Laitin saamentama *Evangeliumin postilla*, jonka nimiösivulla ilmoitetaan myös saamelainen kielimestari – niin ei muissa teoksissa tehty (Sophie Capdevillen arkisto).

²² Kähkönen 1984, 77.

Katekeetat, kielimestarit ja opettajat

Edellä mainitut käännökset eivät olisi voineet toteutua ilman paikallisten saamelaiden kieltenopettajien apua. Enontekiön kappalaisen Olaus Sirman käännöksi ei saanut painolupaa, koska tuomiokapituli oli saanut paljon valituksia hänen toiminnastaan. Ruotsalainen kielentutkija Karl Bernhard Wiklund totesi kuitenkin vuonna 1914, että *”tämä kirjanen olisi sekä kielensä että ortografiansa puolesta ollut parhaita sen aikaisista lapinkielisistä julkaisuista”*. Fellman kertoo, että hänen Utsjoen virkansa alkuaikoina kirkkoisäntä Laiti käänsi hänen saarnansa saameksi ja että seurakuntalaiset olivat liikuttuneet kuunnellessaan saarnan käännoästä. Kyse oli Samuel Mattson Laitista, joka opetti Fellmanille saamea ja auttoi häntä käännoöstyössä.²³

Andelinin kieltenopettaja oli Aslak Davidinp. Laiti, jonka kirkkoherra oli itse kouluttanut. Vuoden 1852 reskriptin ansiosta kirkkoherra lähetti vuonna 1860 Aslak Laitin täydentämään pätevyyyttään Kuopioon hiippakunnan kapitulin kustannuksella. Laiti toimi katekeettana vuosina 1856–1864. Andelinin toivona oli saada pätevä opettaja Utsjoelle suunniteltuun kansakouluun. Hanke ei kuitenkaan vielä toteutunut. Sen lisäksi Laiti joutui lähtemään pois kotiseudultaan sairastuttuaan vuonna 1864. Boreniuksen oppikirjan julkaisulla katekeetta pyrki laajentamaan utsjokelaisille tarkoitettua opetusmateriaalia.²⁴ Se oli myös ensimmäinen ei-kirkollinen saamenkielinen julkaisu. Laiti oli lisäksi kirjoittanut Kuopion tuomiokapitulille suomenkielisiä raportteja opetuksen edistymisestä. E. W. Borgin kielimestarina toimi katekeetta ja lukkari Henrik Samuelsson Mattus. Kappalainen oli itse kouluttanut Henrik Mattuksen, joka puolestaan opetti inarinsaamea kappalaiselle. Lauri Itkosen kielimestareina olivat katekeetat Iisakki Mannermaa ja samainen Henrik Mattus.²⁵

Utsjoen toinen merkittävä henkilö oli Nils Wilhelm Holmberg, joka toimi katekeettana vuosina 1878–1915. Piispa G. Johansson luonnehti häntä sivistyneimmäksi *”lappalaiseksi”* vuoden 1896 tarkastuksessaan. Hän ehdotti kouluylihallitukselle, että katekeetta toimisi Outakosken koulun opettajana, kunnes pätevä opettaja voisi hakea virkaa. Samalla piispa anoi apurahaa paikkakunnan poliisiin Guttormin pojan, Josef Joosepin kouluttamiseen: tämä kävi Sortavalan seminaarin ja sai Outakosken koulun opettajan virran 1902.²⁶ Kielimestarit olivat kappalaisten tai kirkkoherrojen lähipiiriin kuuluvia henkilöitä, jotka useimmiten toimivat katekeettoina. Heillä oli tärkeä rooli käännoösten laatimisessa. A. Laiti poikkeaa muista, koska hän osallistui näkyvämmiin julkaisuprosessiin. Vuonna 1863 ilmestyi kaksi postillaa. Toisen teoksen nimekkeessä ilmoitetaan:

²³ Fellman 1906:I, 29; Kähkönen 1989, 467; Widén 1965, 135.

²⁴ Kähkönen 1989, 470.

²⁵ Itkonen 1952, 147–148, 193; Kähkönen 1989, 434–436.

²⁶ OMA, OTA, Eb:138.

”*Samas jorggaluwwum A. Andelinast ja A. Laitist*” [A. Andelinin ja A. Laitin saamentama]. Sen sijaan aritmetiikan kirjan nimekkeessä kääntäjän nimeä A. Laiti ei ole mainittu. Molemmat teokset on painettu Kuopiossa A. Mannisen ja Fr. Ahlqwistin kirjapainossa.

Ensimmäinen suomensaamelainen kirjailija

Kansakoulua ei ollut tarkoitus perustaa ainoastaan Utsjoen kirkonkylään, vaan myös Outakoskelle. Sen johtajaksi valittiin Jyväskylässä asuva Elias Eriksson. Hän saapui Outakoskelle vuonna 1886. Koulussa Elias Erikssonin vaimo Olga avusti miestä koulun ylläpitämisessä. Hän oppi myös pohjoissaamen kieltä. Tämän koulun oppilaita oli Pedar Jalvi (Piera Klemetinpoika Helander) vuosina 1897–1901. Päättötodistuksenkaan saatuaan hän ei katkaissut suhteitaan tähän oppilaitokseen: Josef J. Guttorm, joka oli hankkinut paljon kirjallisuutta opiskeluvuosiensa aikana, perusti kouluun kirjaston, jota Jalvi todennäköisesti käytti. Eriksson ja Guttorm rohkaisivat häntä pyrkimään Jyväskylän seminaariin. Oltuaan ansiotyössä Norjassa Jalvi lähti Jyväskylän suuntaan. Hän halusi kuitenkin valmistautua paremmin pääsykokeeseen ja kävi ensin Tampereen Käsityö- ja Taideteollisuuskoulun. Jalvi pääsi vihdoinkin Jyväskylän seminaariin vuonna 1910. Siihen aikaan seminaarin kuraattorina toimi kansanrunoutta tutkinut Frans Akseli Hästesko. Jalvi sai päättötodistuksen vuonna 1915. Opettajan virkaa ei ollut tuolloin haussa Utsjoen alueella, minkä takia juuri valmistunut opettaja lähti työskentelemään Savitaipaleen kouluun. Sairastuttuaan hän yritti palata omalle kotiseudulleen, mutta kuoli kesken matkan Inarissa vuonna 1916.

Jyväskylän seminaari toimi kansallisuusaatteen vaalijana, mikä varmasti vaikutti myös Jalviin. Seminaarin oppilaiden toimittamassa lehdessä *Toverien ääni* hän kirjoitti ensimmäisen artikkelinsa marraskuussa 1911, jonka aloitti sanoin: ”*Me Saamelaiset, jotka asumme pohjolan jylhillä tuntureilla...*”²⁷ Hästeskon innoittamana Jalvi esitteli artikkelissaan omaa kotiseutuaan ja saamelaisia tarinoita. Tämä on ilmeisesti nimityksen *saamelaiset* ensimmäinen esiintyminen kirjoitetussa suomenkielisessä tekstissä. Hästeskon vaimon, Elsa Hästeskon, vuonna 1912 toimittamassa *Lasten joulu* -nimisessä joulukirjassa, joka levisi myös seminaarin ulkopuolelle, julkaistiin Jalvin toinen kirjoitus, *Lappalaisten joulunvietosta*.²⁸ Siinä kirjoittaja käyttää vaihtelevasti termejä *lappalainen* ja *saamelainen*. Jalvi toi julki saamelaisuuttaan myös esiintymällä tietyissä tilaisuuksissa saamelaispuvussa. Jalvi oli vaihtanut nimensä seminaarin aikana *Pekka Pohjansäteeksi*, mutta julkaisi saamenkielisen kokoelmansa nimellä *Pedar*

²⁷ JyMA, JtA, Ub:9.

²⁸ Jalvi 1912.

Jalvi vuonna 1915.²⁹ Jalvin puhtaaksikirjoitetut kansanrunouskeräelmät, jotka saapuivat Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle vuonna 1916, ilmestyivät Samuli Aikion toimittamassa julkaisussa *Sabmelažžai maidnasak já muihtalusak* [*Lappalaisten satuja ja tarinoita*] vasta vuonna 1966.³⁰

Vähemmistön kirjahistoria

Saamelaiset olivat artikkelissani tarkasteltuna kautena vähemmistön asemassa oleva väestöryhmä, joka asui kaukana maan varsinaisesta hallintokeskuksesta. Lapissa valtaa käyttivät suomen kielen käyttöä puolustavat virkamiehet. Viime vuosisatojen aikana saamelaisten elinehdot kehittyivät kahtiajakaisuuden ja toiseuden viitekehyksessä. Kahtiajakaisuus nousee esiin sekä väestöllisellä (vähemmistö vs. valtaväestö) että maantieteellisellä (keskus vs. periferia) tasolla. Toiseus on jatkuvasti läsnä tämän kirjakulttuurin kehityksessä. Ensimmäiset Suomessa julkaistut saamenkieliset tekstit palvelivat kirkkohallinnon ja erityisesti nimenomaan uskonopetuksen tarpeita. Hallinto sijaitsi varsin kaukana saamelaisten asuinalueista: ensin Turussa, sitten Helsingissä ja Kuopiossa ja myöhemmin 1900-luvun alussa Oulussa. Näissä hallinnollisissa keskuksissa päätettiin, mitkä kirjat saatettiin painaa ja mitkä tekstit olivat tärkeitä saamelaisille. Ongelmana oli kuitenkin se, että vaikka päättäjät eivät tunteneet alistetun kansan kulttuuria, silti ne päättivät, miten asianomaisen kansan koulutus toteutettiin ja minkälaiset kirjat julkaistiin alkuperäiskansan kielellä.

Kun saamelaiset alkoivat kirjoittaa, he käyttivät ensin valtaväestön (enemmistön) kieltä, eli suomea. Saamelaiset eivät voineet kirjoittaa omalla kielellään ja saamenkielen kirjoituksen käyttöönotto kesti pitkään. Aslak Laiti kävi suomenkielisen seminaarin ja kirjoitti raporttinsa suomeksi. Hänen kirjallinen tuotantonsa oli opetusaineiston saamentamista. Ensimmäinen saamelainen kirjailija oli Norjan Lapista, Matti Aikio. Hän julkaisi muutaman kirjan, mutta enemmistön kielellä (norjaksi). Hänen valintansa oli tietoinen: hän halusi norjalaisten tutustuvan saamelaisiin. Hän katui valintaansa kuitenkin ennen kuolemaansa kertoessaan: *Kunne jeg bare ha skrevet på samisk* [Kunpa olisin pystynyt kirjoittamaan saameksi].³¹ Pedar Jalvi kirjoitti seminaarikautenaan suomeksi, mutta onnistui julkaisemaan myös yhden saamenkielisen teoksen. Hän oli suunnitellut jatkavansa tätä työtä, mutta ei ehtinyt toteuttaa sitä. Suuri haaste kirjailijalle oli, ettei lukijakunta ollut tottunut lukemaan kirjoitetussa muodossa oman kansansa kertomuksia tai runoja. Nuoren kirjailijan alkutuotanto ilmestyi hänelle itsel-

²⁹ Sainio 1966, 42.

³⁰ Jalvi 1966.

³¹ Lehtola 1997, 50.

leen vieraalla tai toisella kielellä. Hänen saamenkielinen kirjansa puolestaan oli uutta saamelaisille lukijoille: se edusti toisen kulttuurin kommunikaation muotoa. Vahvassa suullisessa kulttuurissa kirjallisen viestinnän käyttöönotto vaatii pitkän ajan. Jalvin tuotanto perustui suullisiin, kuunneltuihin kertomuksiin. Lapsuudesta alkaen hän oli elänyt rikkaan suullisen perinteen keskellä. Myöhemmin hän oli auttanut Armas Launista keräämään joikuja.³²

Tekstit olivat vain harvoin saamelaisten itsensä kirjoittamia. Heidän viestintänsä oli pääasiallisesti suullista ja heidän elinpiirinsä kaukana näiden varhaisten julkaisujen käsittelemistä aiheista. Tilanne oli siis kahtia jakautunut, dikotominen: enemmistö vs. vähemmistö, jonka elämänmuotoa säätelevät valtanpitäjät. Harvat julkaistut teokset painettiin vasta eri virkamiesten erimielisyyksien ratkettua. Tavoitteena oli opetus, mutta opetusohjelma ei soveltunut hyvin saamelaisen kansan tarpeisiin. Julkaisut ilmestyivät 1820-, 1860- ja 1900-luvulla. Näiden jaksojen välissä kului kymmeniä vuosia ilman saamenkielisiä julkaisuja.

Vasta 1900-luvun alussa ilmestyivät ensimmäiset saamelaisen Pedar Jalvin kirjoittamat tekstit. Jalvi ei saanut välittömiä seuraajia ja jäi siten Suomen saamenkielisen kirjallisuuden yksinäiseksi uranuurtajaksi. Vielä 1900-alkupuolella tilannetta voidaan kutsua tässä suhteessa jälkikolonialistiseksi: saamelaisten alistettu asema suhteessa valtaväestöön ilmenee myös saamenkielisessä kirjakulttuurissa. Ensimmäinen saamelainen kaunokirjallinen teos perustuu vahvaan suulliseen perinteeseen. Tämän perinteen merkitykseen Jalvi oli viitannut suomenkielisessä *Kotiseutu* -lehden kirjoituksessaan: suullisen perinteen tuntemus antoi hänelle hyvän pohjan omakieliseen tuotantoon. Kuten saamelaisessa kulttuurissa yleensä, luonto on tärkeä elementti Jalvin runoissa ja kertomuksissa.

Monet tutkijat katsovat saamenkielisen kirjallisuuden alkaneen vasta 1900-luvun puolessavälissä. Hans-Aslak Guttorm julkaisi saamenkielisiä romaaneneja 1940-luvulla. Varsinainen *saamelais-renessanssi* alkaa vasta 1970-luvulla. *Skabmatolak: sabmelaš kirjjalašvuoda antologiija*, *Tulia kaamoksessa: saamelaisen kirjallisuuden antologia* julkaistiin vuonna 1974.³³ Sámi Girječálliid Searvvi [Saamelaiskirjailijoiden yhdistys] perustettiin samana vuonna.

Saamenkielisten painotuotteiden vähäisyyteen ja saamen kielen ongelmalliseen asemaan puututtiin 1800-luvulla sekä virallisissa asiakirjoissa että lehtikirjoituksissa, joskin aikakauden huomio kiinnittyi pääasiallisesti suomen kielen ja kulttuurin asemaan. Seuraavaksi tarkastelen joitakin asiakirjoja ja muita kirjoituksia, joissa käsitellään saamen kieltä ja saamenkielistä kirjakulttuuria.

³² Launis 2004.

³³ Aikio et al. 1974.

Tekstit on valittu siten, että ne ilmentäisivät mahdollisimman hyvin sadan vuoden mittaista kehitystä.

Materiaalista käy ilmi, että Elias Lönnrot ajoi saamenkielistä opetusta. Gustav Johansson puolusti vahvasti saamen kielen vaalimista ja käyttöä sekä saamenkielisten kirjojen toimittamista. Kirkkoherra Lauri Itkonen kirjoittaa suoraa tekstiä vuonna 1901 julkaisemassaan *Kaiku* -sanomalehden artikkelissa. Hän todistaa juridisen materiaalin avulla, että saamelaisten oikeuksia laiminlyödään.³⁴ Vuonna 1908 *Uudessa Suomettaressa* ilmestyneessä artikkelissa Nils Isak Fellman puolestaan varoittaa saamen kielen mahdollisesta häviämisestä, mikäli saamenkielisiä kirjoittajia ja saamea hallitsevia virkamiehiä ei saada tarpeeksi. Hän mainitsee Aslak Laitin, joka oli päässyt opiskelemaan ja sittemmin jopa julkaissut saamenkielisen kirjan. Tekstikokoelman viimeiset tekstit on kirjoittanut Pedar Jalvi. Ne ovat ensimmäiset saamelaisen laajalle lukijakunnalle kirjoittamat kannanotot. Teksteistä näkyy kirjoittajan pyrkimys vahvistaa saamelaisten tietoisuutta omasta erityislaadustaan.

Elias Lönnrot kirjoitti seuraavasti Karasjoella 13.1.1842:

”Jos Suomessa tahdottaisiin antaa lappalaisten lukea omaa äidinkieltään, niin se nyt kävisi hyvin helposti päinsä kun Inarin lappalaiset kaikki ymmärtävät Orjas-lappia ja Utsjoen-Lapin murre on samaa. Mutta pieni Suomenmaa tahtoo kaikesti menettelyllään muutamien lappalaistensa suhteen näyttää, mitä tekisi, jos sillä olisi valta käsissä: että riistäisi valtansa alaisilta kansoilta heidän äidinkieltensä. Sen sijaan, että pappi tai pari velvotettaisiin oppimaan lapin kieltä, pakotetaan koko seurakuntia osaamaan suomea, jotta voisivat vastaanottaa opetusta.”³⁵

Piispa Gustav Johansson puolestaan totesi:

”Inarissa asuu enimmäkseen Lapin kansaa, joka puhuu kielimurretta, jota ei muualla ole. Olisi toivottava, että pitäisitte huolta kielenne edistymisestä. Ympäri maailmaa koettaa kukin kansa pitää huolta kielestään ja tarpeen olisi, että Inarinkin kieli kehittyisi kirjakieleksi, että saataisiin kirjoja tänne omalla kielellä. Hyvä on, että Suomea opitaan, mutta oma kieli on pidettävä pyhänä, kun se on Jumalan lahja. Olisi tarpeen, että yksi katekeetta osaisi Lapin kieltä, jolla voisi lapsia opettaa. Sen tähden kehotan tätä Lapin kansaa valvomaan omaa etuansa, niin että, kun lahjakasta ja hyvätapaista lasta on ja varoja vanhemmilla, ne toimittaisivat semmoisen kouluun, jotta katekeetan viran avonaisena ollessa, Lapin kansan oma lapsi voisi tulla opettajaksi ja toimittaa kirjoja sillä kielellä. Tämä olisi sitä tärkeämpi, kun ei tätä murretta ole muualla kuin täällä.

³⁴ Itkonen 1901.

³⁵ Lönnrot 1981, 315–316.

Ellei kielikin tule viljellyksi, niin se ei edisty, vaan vähitellen voi kuolla pois, joka ei ole hyvä eikä suinkaan toivottava.”³⁶

Kouluylivaltuutukselle tarkoitettuun kirjeen luonnoksessa Johansson kirjoittaa:

”Kun kansa täällä on enimmäkseen Lapin sukua, olisi tarpeen, että Lapin-kieli pääsisi enemmän kehittymään ja että kansa- ja kiertokoulun-opettajat jotka eteenpäin tulevat, osaisivat tätä kieltä. Mutta jollei Lapin kansa tee uhrauksia, että sen omia lapsia pääsisi enemmän oppia saamaan, niin on peljättävä, että koko kieli haihtuu. On sen tähden toivottava, että lahjakkaita ja hyväntapaisia lapsia pannaan kouluun, jotka sitte voisivat opettajina viljellä Lapin kieltä ja auttaa sitä eteenpäin. Ei ole se hyvä, jos äidin kieli katoaa. Se on Jumalan lahja ja kunkin tulee omaa kieltänsä arvossa pitää ja kehittää. Kun muutoin tulevaisuudessa katekeetan virka tulee auki, olisi tarpeen taas saada semmoinen, joka osaisi Lapin kielellä opettaa, niin kuin nykyinen sitä osaa.”³⁷

Lauri Itkonen kirjoitti Lapin kielioloista vastaavasti vuonna 1901 näin:

”Mutta olemmeko myös valmiit suomaan oikeutta niille, joiden kansallinen menestys riippuu meistä, suomalaisista? Tai onko kenties tuo röyhkeä ”yhdenmukaisuuden” epäjumala saanut meidätkin kumartajikseen? Katsokaamme! Suomalaiseen maaperään on kansojen kaitsija istuttanut hennon vesan lappalaista kansallisuutta, jonkun verran päälle 1,000 hengen. Suuri ei tämä väestö ole, mutta ihmis-oikeuksia hekin kaipaavat [...] Mutta sittenkin on eräs kohta, jonka suhteen on oltu hyvin välinpitämättömällä kannalla. Se on lapinkieli. Ja mitä merkitsee tämän rinnalla kaikki muu lappalais-harrastus? Me suomalaiset kyllä vapisemme sydänjuurissamme, kun meidän kieltämme uhataan. Mutta tietysti lappalaisilla ei ole näin korkeita tunteita, ei rakkautta äidinkieleensä! [...] Ja kumminkaan ei suomalaisten mahtane koskaan tarvita vierasta kieltä oppia päästäkseen naimisiin. Lapissa sitävastoin on ollut voimassa sekä koulupakko että ehtoollispakko kaksinkertaisessa merkityksessä.

Kielisortoa tuntemaan oppii lappalainen jo lapsena [...] Muuten ovat utsjokelaiset edullisemmassa asemassa kirjallisuuteen nähden, kuin inarilaiset, sillä heillä on käytettäväänsä, paitsi muutamia omamurteisia kirjojaan, myöskin Norjan lapinkielinen kirjallisuus, jota on koko joukko ja jonka he aivan hyvin ymmärtävät. Tuleeko lapinkielen sortopolitiikka yhä jatkumaan? Ettei tähän astiset lakisäännökset ole riittäneet turvaa-

³⁶ OMA, OTA, Eb:18a.

³⁷ OMA, OTA, Eb:138.

maan Lapin kansalle sen oikeutta opetuksen saamiseen äidinkielellä, on ilmeisesti nähtävä. Samoin on olemassa hyvätahtoinen asetus (keis. käsikirje 20/2 1858) Lapin katekeettain virkaan asettamisesta. [...] Mutta käytännössä on tämäkin asetus joutunut kuolleeksi puustaviksi. Näin on kirkollisen opetuksen alalla käynyt. Nykyään on kehitys siirtynyt kunnalliselle alalle. Asetus ylempäin kansankoulujen perustamisen edistämiseksi Suomen maalaiskunnissa 24 päivältä toukok. 1898 (SA 20/1898) tarkoittaa että "jokainen kuntaan kuuluva koulunikäinen lapsi voi, mikäli mahdollista omassa piirissään, ilman suurempia vaikeuksia päästää nauttimaan kansakouluopetusta äidinkielellään", [...] jos kunnassa asuu hajallaan väestö, jonka äidinkieli on toinen kuin enemmistön, on siitä erikseen muodostettava yksi tai useampia piiriä". Hyvä on. Mutta entä jos niihin kuntiin, joissa väestö kokonaan eli osaksi on lapinkielinen, ei ilmesty ainoakaan opettajaksi hakijaa, jolla olisi taitoa oppilasten äidinkielessä – mikäs neuvoksi? Opettakoon suomeksi! Siinä sitä taas ollaan. Suo siellä, vetelä täällä, ei kuivaa kuussakaan!"³⁸

Isak Fellman kirjoitti vuonna 1908 seuraavalla tavalla:

"Luonnollinen seuraus siitä kovasta kohtalosta, jonka alaiseksi Lapin kansa on joutunut, on ollut, että ainoastaan harva lappalainen on saavuttanut perusteellisemmän kirjallisen sivistyksen, ja että ne, jotka ovat sellaiseen asemaan päässeet, melkein poikkeuksetta ovat toimineet papin-alalla, jolla moniaita eteviäkin lappalaissukuisia miehiä on esiintynyt. [...] Mutta ainoa Suomen lappalainen, joka on pyrkinyt ja päässyt sivilivirkoihin, on Utsjoella syntynyt Aslak Laiti, joka suoritti kansakoulunopettajan tutkinnon."³⁹

Ja Pedar Jalvi (Pohjan-Pekka) vuonna 1915 puolestaan seuraavasti:

"Miten joikusävel on syntynyt ei liene sen vaikea päättää, joka itse on joikuja sepitellyt. Kysyin eräältä saamilaistoveriltani, mistä hän oli ne monet joikunsa oppinut, joita hän osasi. Vastaus kuului: luonnosta. Siis joiut yksinkertaisesti ovat vuosisatoja kestäneen luonnon äänien matkimisen tuloksia. Ne kuvaavat lappalaisen sielunelämää, hänen kärsimyksiään ja toiveitaan. Ne ovat Saami-kansalle kallis kansallinen omaisuus ja niitä löytyy tuhansia "Turjan tunturin takana". Opettakoot ne Saami-kansaa katsomaan kansansa muinaisuuteen ja näkemään niissä entiskansan

³⁸ Itkonen 1901; Ks. Fellman 1906:II, 588–592.

³⁹ Fellman 1908.

*hengen kykyjä. Samalla viittokoot ne tietä nousevalle saamilaispolvelle uusien ja parempien luomiseen.*⁴⁰

Kirjahistorian kehitys

Sadan vuoden ajanjakso 1820–1920 oli merkittävä Suomen saamenkielisen kirjakulttuurin kannalta. Kehitys ei ollut tasaista: intensiiviset kaudet vaihtelevat vuosikymmenten pituisten taukojen kanssa. Jacob Fellmanin 1820-luvulla ilmestyneet, ankarasti kritisoidut julkaisut loivat pohjan 1800-luvun puolessa välissä ilmestyneille lukuisille, Kuopion hiippakunnan toimintaan liittyville teoksille. 1800- ja 1900-luvun vaihteessa ei-saamelaisen Itkosen ja Hakkaraisen julkaisujen jälkeen ilmestyivät saamelaisen Pedar Jalvin kirjoitukset, saamenkielinen runo- ja kertomusantologia. Saamelaisen vähemmistön edustajat kirjoittivat ensin Suomen valtaväestön kielellä. Tämä kirjahistoria on Deleuzen ja Guattarin⁴¹ terminologian mukaisesti vähemmistön kirjallisuuden (littérature mineure) historiaa. Papit tai muut virkamiehet julkaisivat teoksia kirkollisen ja maallisen hallinnon tarpeisiin.

Pedar Jalvi oli ensimmäinen suomensaamelainen, joka julkaisi kirjoittamansa tekstin. Saamelaista kulttuuria norjaksi esitelleen Matti Aikion tavoitteena oli mitä ilmeisimmin tehdä omaa kansaa tutuksi suurelle yleisölle. Jalvilla, kuten Matti Aikiolla ja Anders Larsenilla, oli kuitenkin myös pyrkimys tehdä saamelaiset tietoisiksi omasta erikoislaadustaan ja arvostaan. Jalvin tunnetuin runo on *Muottačalmit* (nyk. *Muohtačalmmit*) sisältyy Tuomo Itkosen julkaisemaan aapiseen; sen on suomentanut T. I. Itkonen. Runo tuo Jalvin kotiseudun, Tenojoen tienoot, vahvasti esille.

Arkistolähteet

Jyväskylän Maakunta Arkisto (JyMA).
 Jyväskylän Toverikunnan arkisto (JtA).
 Ub:9: Toverin ääni -lehti.
 Oulun maakunta-arkisto (OMA)
 Oulun tuomiokapitulin arkisto (OTA)
 Eb:18a. Piispantarkastuspöytäkirjat.
 Eb:138. Piispantarkastuspöytäkirjat.

⁴⁰ Jalvi 1915.

⁴¹ Deleuze & Guattari 1996.

Kirjallisuus

- Aikio, S., Itkonen, E. & Sammallahti, P. 1974. *Skábmamolak: sabmelaš kirjjalašvuoda antologija. Tulia kaamoksessa: saamelaisen kirjallisuuden antologia*. Helsing: Otava.
- Capdeville, S. 2001a. *Le fonds Lapponica des Fellman: catalogue raisonnée [Fellmanin suvun Lapponica-kokoelma]*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia, 239. Vammala: Vammalan kirjapaino.
- Capdeville, S. 2001b. *Fellmanin suvun Lapponica-kokoelma ja saamen kirjahistoria Suomessa*. Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13.8.2000. Pars VIII. Dissertationes sectionum: Litteratura, Archeologia & Anthropologia & Genetica & Acta congressus. Tartu: Eesti Fennougristide Komitee, 48–53.
- Capdeville, S. 2009. Suomen saamenkielisten painotuotteiden alkutaival: ensimmäisistä saamennoksista saamenkieliseen kirjallisuuteen. Teoksessa K. Ruppel (toim.) *Omin sanoin — Kirjoituksia vähemmistökielten kirjallistumisesta*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 6. Helsinki: Kotimaisten kielen tutkimuskeskus, 29–58. <http://scripta.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk6/> (viitattu 12.5.2013).
- Chartier, R. 1996. *Culture écrite et Société, l'ordre des livres (XIVe – XVIIIe siècle)*. Bibliothèque Albin Michel, Histoire. Paris: Albin Michel.
- Deleuze, G. & Guattari, F. 1996 (1975). *Kafka, pour une littérature mineure [Kafka: Toward a Minor Literature]*. Paris, les Éditions de Minuit. 2. painos. Minnesota: Minnesota University Press.
- Fellman, J. 1906. *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken I*. Helsingfors: Finska litteratursällskapet.
- Fellman, J. 1906. *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken II*. Helsingfors: Finska litteratursällskapet.
- Fellman, I. 1908. Matti Aikio – Isak Saba: kaksi huomattua lappalaista. *Uusi Suometar*, 4, 4.
- Itkonen, L. A. 1901. Kielioloista Lapissa. *Kaiku*, 43.
- Itkonen, T. 1952 (1981). *Inarin kirkkojen ja paimenten muisto*. Helsinki: Kustannus-osakeyhtiö kotimaa.
- Jalvi, P. 1912. Lappalaisten joulunvietosta. Teoksessa E. Hästesko (toim.) *Lasten joulu*. Helsinki, 46–51.
- Jalvi, P. 1915. *Muottačalmi*. Jyväskylä: Gummerus.
- Jalvi, P. 1966. *Sabmelažžai maidnasak já muihtalusak [Lappalaisten satuja ja tarinoita]*. Teoksessa S. Aikio (toim.) *Lapin Sivistysseuran julkaisuja 28*. Helsinki: Lapin Sivistysseura.
- Keisarillinen käskykirje 6.6.1849.*
- Kylli, R. 2005. *Kirkon ja saamelaisten kohtaaminen Utsjoella ja Inarissa 1742–1886*. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.
- Kähkönen, E. 1982. *Kansanopetus Suomen Lapissa ennen kansakoulua*. Lapin korkeakoulun kasvatustieteiden osaston julkaisuja A 1.
- Kähkönen, E. 1984. *Kirkko kansan kasvattajana. Lappi ja Peräpohjola Kuopion hiippakunnassa 1800-luvun loppupuolella*. Lapin Korkeakoulun kasvatustieteiden osaston julkaisuja B 1.
- Kähkönen, E. 1989. *Katekeetat Suomen Lapissa 200 vuotta*. Lapin korkeakoulu. Lapin korkeakoulun kasvatustieteellisiä julkaisuja A 4. Toinen painos.
- Laine, T. 1997. *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja*. SKST 686. Helsinki: SKS.

- Launis, A. 2004. *Tunturisävelmiä etsimässä Lapissa 1904 ja 1905*. M. R. Järvinen (toim.). SKST 991. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lehtola, V.-P. 1997. *Saamelaiset: historia, yhteiskunta, taide*. Inari: Kustannus-Puntsi.
- Lönnrot, E. 1981 (1902). *Matkat 1828–1844*. Suom. J. Hahl. Toinen painos. Helsinki: SKS.
- Qvigstad, J. & Wiklund, K. B. 1899. *Bibliographie der Lappischen Litteratur*. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia XIII. Helsingfors: Suomalais-ugrilainen seura.
- Sainio, M. A. 1966. *Pedar Jalvi: Suomen ensimmäinen lapinkielinen kirjailija*. Lapin sivistysseuran julkaisuja, 29. Helsinki: Lapin Sivistysseura.
- Senaatin ehdotus* 16.12.1848.
- Widén, B. 1965. *Kateketinstitutionen i Sveriges och Finlands lappmarker 1744–1820*. Åbo akademi. Academiae Aboensis. Series A, Humaniora 29, 1.